

О.М.Ігнатуша*

**СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ВІДНОСИН
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1920–1930-ті рр.)**

Охарактеризовано здобутки сучасної української історіографії з проблеми відносин між радянською державою та православними конфесіями в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. Визначено фактори формування основних напрямів досліджень, з'ясовано їхній зміст і перспективи. Розкрито особливості тематичного спектру наукових праць, методологію, концептуальне й фактографічне наповнення.

Структурного й глибокого дослідження державно-церковних відносин у 20–30-ті рр. ХХ ст. досі не здійснено. Немає й ґрунтовного історіографічного аналізу проблеми. Постає потреба оцінити здобутки, визначити шляхи й глухі кути тематики та методології, центри й базові структури досліджень. Зауважимо, що раніше історіографічному аналізу піддавалися окремі аспекти відносин у ключі історіографії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (І.Преловська, А.Киридон), обновленського руху (О.Тригуб, В.Силантьєв), релігійної свідомості населення в умовах формування радянського тоталітаризму (С.Дровозюк).

Сучасні історики здебільшого визнали відповідальність радянської держави за напругу в стосунках із церквою протягом 20–30-х рр. ХХ ст. Це твердження було ідеологічним бар'єром для радянської історіографії, тож концептуальні зрушення відбувалися поступово, під впливом процесів демократизації з другої половини 1980-х рр. (оприлюднювалася втаємничена інформація, відкривалися закриті архіви, зростала організаційна роль наукових товариств і асоціацій).

Різні аспекти історії державно-церковних взаємин почали аналізувати вчені інститутів НАНУ: історії України; політичних і етнонаціональних досліджень; українознавства; української археографії та джерелознавства, інших наукових установ і вузів.

Одним із провідних центрів досліджень стало створене 1991 р. відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, яке мало у своєму складі відділ історії релігії. Подвижницьку роботу розгорнули співробітники Львівського музею історії релігії та його філії – Інституту релігієзнавства, які з 1991 р. щорічно проводять міжнародні конференції на тему “Історія релігій в Україні”.

Результати досліджень апробувалися на сторінках журналів: “Український історик”, “Український історичний журнал”, “З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ”, “Людина і світ”, університетських збірників. Непересічну роль у формуванні наукового інтересу до проблеми відіграв тисячолітній

* Ігнатуша Олександр Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

ювілей хрещення Русі. Він акумулював громадську ініціативу, яка виводила наукову думку з радянського ідеологічного застою.

Проблема обговорювалася на наукових конференціях. На I конгресі Міжнародної асоціації українців у Києві (1990 р.) відомий історик Б.Боцюрків (Канада) далекоглядно визначив перспективу досліджень. Текст його доповіді одразу опублікував “Вісник Руху”, а в 1992 р. передрукував “Український археографічний щорічник”¹.

Державний суверенітет України дав могутній імпульс дослідженням. Завдяки зусиллям наукових, громадських та релігійних установ дослідники отримали доступ до творів В.Липинського, митрополита Василя Липківського, О.Лотоцького, А.Річинського, І.Власовського.

Колапс комуністичних режимів Європи активізував дослідження української церковної історії за кордоном (Б.Боцюрків, О.Воронин, С.Плохій, Ф.Сисин, Ф.Геєр)². Побачили світ праці зарубіжних українців, які досліджували державно-політичне життя міжвоєнної епохи в нерозривному зв'язку із церковним (твори Т.Гунчака, Р.Конквеста, І.Нагаєвського, О.Субтельного).

Праці В.Алексєєва й М.Одинцова³ започаткували звільнення російської історіографії від догм комуністичної ідеології. Джерелознавчі публікації серії “Архивы Кремля” за редакцією М.Покровського⁴ відкрили сповнений народної трагедії сценарій маніпулювання церквою з боку політбюро ЦК РКП (б) та ДПУ. Вийшов друком збірник документів Російської православної церкви (РПЦ) за 1917–1943 рр., укладений М.Губоніним⁵. Деформації церковного життя під тиском влади розкрили монографії М.Шкаровського⁶ про йосифлянський розкол та обновленську церкву.

Розгортання досліджень проблеми йшло за кількома основними напрямками. Серед них виділимо найпомітніші:

1. Джерелознавчі та археографічні студії.
2. Узагальнюючі праці з історії України та християнської церкви.
3. Спеціальні монографії та статті, написані під кутом вивчення:
 - 3.1. державної політики щодо релігії та церкви;
 - 3.2. національних аспектів державно-церковних відносин;
 - 3.3. соціально-культурного аспекту;
 - 3.4. історії конфесій;
 - 3.5. політичної відповіді церков на антицерковну політику.
4. Краєзнавчі дослідження та історична регіоналістика.
5. Біографічні дослідження.

1. Джерелознавчі та археографічні дослідження. На одній із перших історико-релігійнознавчих конференцій (1992 р.) тодішній директор ЦДАГО України Р.Піріг та старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ О.Рубльов звернули увагу на наявність в архівах ємкісних комплексів джерел, здатних суттєво поглибити розуміння взаємин у трикутнику: партія – держава – церква⁷. Проте економічна криза, недостатнє державне фінансування зупинили розпочаті проекти публікацій документів. Перше ґрунтовне археографічне видання вийшло друком лише 1999 р. Це був збірник документів I Всеукраїнського собору УАПЦ 1921 р., підготовлений науковцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ за сприяння архівних установ України та Альбертського університету (Канада).

Але оптимізувати дослідження масовою публікацією джерел не вдалося. Не було завершено видання джерел II собору УАПЦ 1927 р. Так і не з'явилося збірок, подібних до російської публікації “Политбюро и церковь”, укладеної за документами центральної влади. Використовувались “малі форми” видань. Джерелознавчі статті охоче вмещували “Студії з архівної справи та документознавства”, провідні фахові видання. С.Білокінь, Ю.Зінько, О.Ігнатуша, А.Кири-

дон, Р.Піріг, Ю.Подкур, І.Преловська, Ю.Шаповал стали авторами публікацій, в яких порушувалися питання інформативних можливостей, специфіки джерел з архівних фондів ЦК КП(б)У (ЦДАГО України), ВУЦВК, НКВС (ЦДАВО України), Комісії в справах культів при Президії ЦВК СРСР (Державний архів Російської Федерації), митрополита Йосифа Кречетовича (Державний архів Автономної Республіки Крим), обласних архівів⁸. Джерелознавчі розвідки стимулювали використання нових методів досліджень, зокрема антропологічного, орієнтували на вивчення мікроісторії.

Помітними стали публікації Запорізького та Львівського регіональних відділень Інституту української археографії та джерелознавства, а також збірник, виданий 2003 р. рівненським науковцем С.Жилиюком (“Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х роках ХХ ст.”), який містив тексти документів із фондів парткомів КП(б)У.

Залучення до наукового обігу незадіяних джерел відкрило нові горизонти, допомогло осмислити реальну й актуалізовану джерельну базу проблеми.

2. Державно-церковні відносини в узагальнюючих працях з історії України та християнської церкви. Нову дослідницьку парадигму окреслили монографії І.Винниченка, В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, І.Рибалки, Ю.Шаповала, присвячені вивченню ключових питань громадянської історії 1920–1930-х рр. – утвердженню сталінської адміністративної системи, колективізації, індустріалізації⁹. У них акцентовано увагу на масштабах деформацій духовної сфери.

Перші підсумки нових підходів до вивчення державної політики щодо механізму політичних репресій проти церкви в 1920-х рр. підбила монографія В.Ченцова¹⁰. Автор розглянув релігійну політику в контексті загального тиску влади на суспільство. Грунтуючись на джерелах спецслужб, він визначив особливості боротьби ДПУ проти релігійних організацій.

Своєрідним продовженням цього аспекту в історико-статистичному вимірі 1930-х рр. стала солідна праця В.Нікольського. Вона ґрунтувалася на звітності ДПУ–НКВС–НКДБ, збереженій у Державному архіві Служби безпеки України¹¹.

Таким чином, вивчення еволюції радянської системи набувало ключового значення для розуміння характеру її взаємин з усіма суб'єктами суспільства. Цей напрям виявився ближчим для світських науковців. У дослідженнях відбилися й типові для пострадянської історіографії фактори суб'єктивізму, що полягали в неготовності багатьох істориків подолати радянську ідеологічну спадщину.

Першою спробою дослідження проблеми з погляду загальної церковної історії стало створення відділенням релігієзнавства (в 1991 р.) довідкового нарису “Історія християнської церкви на Україні”, в якому завважувалась конфліктність взаємин із владою однієї з найактивніших церков 1920-х рр. – УАПЦ. У наступних монографіях, підготовлених відділенням 1997 р. (зокрема, з десяти томної серії “Історія релігії в Україні”), приділялося більше уваги яскравим проявам національного руху в церкві та проблемам його взаємодії з державними чинниками. 1999 р. вийшов перший навчальний посібник “Історія релігії в Україні”, який окремим розділом характеризував релігійно-церковні процеси періоду радянського тоталітаризму (1917–1939 рр.), підкреслюючи наступальний характер боротьби проти церкви, зміну її методів, нерівнозначність ставлення держави до окремих об'єднань.

Спільність долі християнських об'єднань “в тоталітарному суспільстві радянської моделі” вдало висвітлив С.Головащенко, опублікувавши апробований в НУ “Кієво-Могилянська академія” курс лекцій з історії християнства. Автор застеріг проти квапливого звинувачення церков у заангажованості, підкресливши, що “лояльність цих структур ... становила плату за саму можливість мільйонам віруючих сповідувати свою віру”¹².

Інтелектуальну ретроспективу подав читачеві архієпископ УАПЦ Ігор Ісіченко. Його оригінальні посібники із загальної церковної історії та історії християнської церкви в Україні масштабно оглядали ХХ ст. Орієнтуючись, передусім, на потреби духовної школи, автор акцентував увагу на впливах тоталітарних вчень і антихристиянського терору, яких зазнала церква¹³.

Державно-церковні відносини в Україні міжвоєнної доби піддано аналізу в підручниках із релігієзнавства, що з'явилися вже в першій половині 1990-х рр. Серед авторів перших підручників були Ю.Калінін, Є.Харьковщенко, Г.Аляєв, О.Горбань, В.Мешков.

Дослідники дійшли згоди щодо превалювання дезінтеграційного впливу на церкву з боку держави. Узагальнюючі праці показали, що проблема була сприйнята історіографією як одна з принципових для характеристики духовного виміру життя суспільства в 1920–1930-х рр.

3. Спеціальні дослідження. Більшість дослідників розглядали проблему у вузьких хронологічних рамках: т. зв. “релігійного непу” (1921–1928 рр.) та “форсованого будівництва соціалізму” (1929–1930-ті рр.). Подеколи межею поділу вони обирали 1927 р. (упокорення найбільшої з конфесій – РПЦ); початок 1930-х рр. (послаблення тиску після відповідних вказівок Сталіна); другу половину 1930-х рр. (прийняття “сталінської конституції” та пік репресій). Прикладом різноманіття хронологічних підходів став збірник праць науково-практичної конференції “Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.”¹⁴, що відбулася у Вінниці 2001 р. (автори статей О.Галамай, Ю.Зінько, А.Матвеев, Б.Хіхляч). Кожен із цих підходів, безперечно, мав свою логіку. Проте цілісний огляд всієї міжвоєнної доби здійснювався рідше. Він вимагав оперування більш обширним матеріалом. Між тим дисертаційні роботи, присвячені становищу церкви в роки Другої світової війни, наголошували на доречності саме цілісного розгляду стану релігійних організацій в УРСР протягом обох передвоєнних десятиліть (В.Гордієнко, І.Грідіна)¹⁵. Якщо В.Гордієнко пропонував сучасний соціологічний підхід, акцентуючи на державно-правовому, політичному, організаційному становищі конфесій, то І.Грідіна об'єктом уваги обрала вірних, а предметом – еволюцію політики влади щодо них. Останнє потребувало застосування нового культурно-антропологічного підходу. Таким чином, арсенал методології досліджень проблеми все частіше становили “нетрадиційні” методи, з якими в новітній українській історіографії виступили Я.Грицак і Н.Яковенко¹⁶. Об'єктом досліджень стають не тільки окремі конфесії, а й суспільство: духівництво, миряни, управлінські структури, культурологічні, національні, ментальні чинники та аспекти взаємодії.

3.1. Вивчення державної політики щодо церкви. Одним із перших свіжий погляд на історію державно-церковних взаємин в Україні запропонував В.Єленський, показавши ставлення радянської держави до церкви, охарактеризувавши знакові документи й механізми, котрі її визначали. Вододіл між політикою 1920-х рр. і 1930-х рр. чітко окреслювала структура викладу¹⁷.

Заклик до переосмислення старих схем містять статті А.Зінченка¹⁸, – голови Вінницького обласного краєзнавчого товариства “Поділля” й народного депутата, а згодом – голови Ради в справах релігій при Кабінеті Міністрів України. Вони не тільки ставили під сумнів факт відокремлення церкви від держави в УРСР, а й руйнували ідеологічні кліше, сформовані в надрах ДПУ–НКВС.

З'явилися монографічні праці В.Пащенко, виконані на межі вивчення державної політики та історії церкви. Автор висвітлював державно-церковні взаємини в контексті всього адміністративно-правового поля, створеного для релігійних спільнот. Він просторо цитував неznані раніше джерела із центральних партійних і державних архівів. Проте поза увагою лишилось чимало церковних документів, що визначило неоднозначне сприйняття окремих положень.

Меншою мірою було висвітлено ставлення церкви до влади, трансформацію церковної ідентичності в середовищі різних соціальних і національних груп під впливом державно-політичних чинників. Остання праця В.Пащенко, перероблена й доповнена спільно з А.Киридон, є найбільш цілісною за осмисленням проблеми та її фактографічним розв'язанням¹⁹.

Грунтовне дослідження в хронологічних рамках 1920-х рр., базоване на архівних джерелах, здійснив В.Силантьєв²⁰, з'ясувавши напрями руйнації церкви правлячою партією, простеживши зростання антагонізму між ними в економічній, правовій та політичній сферах, акцентувавши увагу на явищі церковного розколу, підкреслюючи його партійно-державну режисуру.

Почалося дослідження антирелігійної політики влади в окремих галузях культурної та господарської сфери: в освіті (Г.Славута)²¹, на транспорті (Ю.Бондарчук)²² тощо.

Розширення проблематики окреслювало пріоритети. У вересні 1994 р. на конференції "Свобода віровизнання. Церква й держава в Україні" В.Пащенко визначив три вектори політики правлячої партії щодо релігійних організацій в 1920–1930-х рр.: 1) знищення матеріальної бази церкви; 2) розкольницька діяльність серед духовництва та вірних; 3) переслідування та репресії. Згадана схема пояснює й причини формування відповідних напрямків історіографії. Розглянемо практичний доробок із кожного з напрямків.

1) *Знищення матеріальної бази церкви.* Після серії журнальних публікацій у першій половині 1990-х рр. з'явилися ґрунтовні й концептуально стрункі монографії В.Акуленка та О.Нестулі²³. Автори динамічно простежили долю церковно-культурних цінностей у 1920–1930-х рр., показали згубний вплив атеїстичної державної політики на стан охорони пам'яток культової архітектури та предметів культу історико-мистецького значення.

Інші дослідники – А.Киридон, Г.Лаврик, В.Пащенко, С.Соловей – більше уваги приділяли кампанії вилучення церковних цінностей під час голоду 1922–1923 рр., висвітлювали роботу органів, які здійснювали націоналізацію відібраних цінностей. Завдяки відкритості українського суспільства було реалізовано міжнародний проект відомого дослідника з Канади В.Вериги²⁴. Досліджувалися кампанії зняття дзвонів, відібрання церков (А.Зінченко, О.Шуба)²⁵. Здебільшого в публікаціях з'ясувався перебіг подій на рівні окремих населених пунктів і районів.

2) *Розкольницька діяльність серед духовництва та вірних.* Слідом за статтею Л.Пилявця²⁶, який звернув увагу на причетність ДПУ до розколу в УАПЦ, з'явилися праці, що ставили в центр уваги деструктивну роботу держави. Характер обновленського розколу інтерпретували С.Івженко, А.Киридон, В.Пащенко²⁷.

Висновки про розкольницький вплив держави порушували потребу вивчення соціальних, національних, ідеологічних, еклезіологічних та ін. джерел церковних рухів на предмет здатності формувати самостійні конфесії, ступеня їх піддатливості впливу влади, спроможності протидіяти розколові (С.Жилюк, О.Ігнатуша²⁸). При поясненні явищ розколів дослідники виходили за контекст впливу політики на церкву, формуючи думку про комплексну взаємодію політичних, соціокультурних, націєтворчих, релігійно-психологічних, церковно-правових факторів.

Таким чином, оцінка розкольницьких дій держави щодо церкви залишається неузгодженою концептуально та ненаповненою фактографічно.

3) *Переслідування й репресії.* Про зазначений аспект було зауважено в контексті характеристики робіт загальноісторичного та джерелознавчого напрямків (згадані вище праці С.Білоконя, Ю.Шаповала, В.Ченцова). Додамо, що окремою ланкою досліджень стала робота зі складання мартирологів жертв

політичних репресій – уже опубліковано тисячі прізвищ реабілітованих подвижників і мучеників за віру²⁹.

На жаль, специфіка джерел спецслужб – основних для згаданого типу досліджень – не гарантує від помилок, інформаційних прогалин.

Поряд із зазначеними трьома ключовими аспектами назвемо ще два.

4) *Правові аспекти впливу радянської держави на церкву.* Новий підхід проявився в розумінні сутності стосунків. Їх розглядали не як систему відокремлення церкви від держави (радянська історіографія), а як систему переслідування церкви. Г.Лаврик та о. М.Щербань простежили зміну політико-правових ідей щодо статусу церкви в державі, законодавче обмеження економічної діяльності церкви³⁰.

Цікаве дослідження правового регулювання державно-церковних відносин на прикладі Донбасу здійснив О.Форостюк³¹, дійшовши висновку, що вся політика стосовно церкви формувалася в Антирелігійній комісії при ЦК ВКП(б), рішення якої й лягали в основу законодавчих актів. Виконавці ж в Україні керувалися інструкціями, які нерідко суперечили Конституції СРСР.

5) *Структурні ланки партійно-державного апарату, які втілювали політику щодо церкви.* Статті І.Аверіна, Л.Бабенко³² визначали роль основних знарядь держави у боротьбі проти церкви – ДПУ та НКВС, зв'язки силових відомств із партійно-державними структурами, методи їх роботи, характеризували роль окремих виконавців політичних рішень, причини й наслідки їхньої діяльності. Але вивчення системної взаємодії та трансформації державних органів, які впроваджували антицерковну політику в життя, ще чекає на своїх дослідників.

3.2. Національні аспекти державно-церковних відносин. За великим рахунком, національна ідея пронизувала більшість публікацій, але провідною стала тільки в частині праць. Спочатку вона пройшла лейтмотивом крізь журнальні статті (В.Єленський та О.Паталай³³), пізніше з'явилися монографії, рамки яких були ширшими за добу 1920–1930-х рр.

Перепоною для досліджень була політична “незручність” проблеми канонічного статусу українського православ'я. Наукові студії консервувалися залежністю державного керівництва України від Москви. Зберігалися реалії, в яких домінуючим фактором над дослідженнями залишалася канонічна єдність Української православної церкви з Московським патріархатом.

Експозицією національно-церковного аспекту проблематики стала монографія Н.Шип “Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.)”³⁴ (1995 р.), в якій вузловими моментами подано ускладнення релігійної боротьби у 20-х рр. ХХ ст. та сплановану руйнацію УАПЦ.

Науково вагомою виявилася збірка матеріалів конференції до 75-річчя УАПЦ “Український церковно-визвольний рух і утворення Української автокефальної православної церкви”, підготовлена 1997 р. за редакцією А.Зінченка. Уміщені в ній статті єпископа Даниїла, О.Ігнатуші, І.Преловської, Т.Сосновської, Ю.Шаповала порушували проблематику суперечливих державно-церковних стосунків.

Привертаючи увагу до проблеми взаємодії релігійного й національного чинників, О.Реєнт і О.Лисенко показали залежність долі однієї з конфесій – УАПЦ – від державотворчих процесів. Як приклад, автори відзначали різку зміну симпатій українських “націонал-комуністів” до УАПЦ “на прохолодне, а потім вороже ставлення до неї”³⁵. Вони зауважували деформування національної парадигми партійно-класовими пріоритетами більшовиків.

У концептуальному ключі візію церковних рухів 1920–1930-х рр. подав В.Боечко³⁶, пов'язуючи їх із відродженням духовності й національної ідеї та зіткненням із владою. Він зробив висновок, що суттєвий заряд пробудження національної свідомості, самобутності українського народу несло в собі обнов-

ленство. На певному етапі становлення тоталітаризму воно створило загрозу для державної влади, а тому втратило будь-яку підтримку з її боку.

До зазначеного напрямку відносимо й монографію автора цієї статті. У контексті формування модерної української нації він розкрив генезу та характер інституційного розколу, що вразив православ'я в Україні на початку 1920-х рр.³⁷ Серед факторів дії на церкву розглянуто зміни в системі влади, вплив українізації, сталінської національної політики, націокультурного середовища.

Але спеціальне вивчення національних аспектів державно-церковних відносин 20–30-х рр. ХХ ст., як прояву більш широкого конфлікту національних ідентичностей, ще попереду. На таку перспективу вказує оригінальна монографія Т.Євсєєвої³⁸, виконана в хронологічних рамках 1917–1921 рр.

3.3. Соціокультурні аспекти. З'ясувався вплив на церкву "радянського культурного будівництва", переосмислювалося явище "масового атеїстичного руху". Ці аспекти досліджували Л.Бабенко, О.Зінько, О.Ігнатуша³⁹. Цікаве, документально насичене дослідження діяльності Спільки воєвничих безвірників під час суцільної колективізації провела Т.Євсєєва⁴⁰. Авторка дійшла висновку, що СВБ виявилася ефективним важелем проведення колективізації, сприяла нищенню більшості храмів і традиційного укладу в українському селі. Але монографічних праць, які б по-новому цілісно відтворили зовнішню й закулісну історію насадження масового атеїзму, діяльності Спільки воєвничих безвірників, так і не з'явилося.

Аналізу соціальної структури українського суспільства присвячені статті А.Киридон, яка загострила увагу на мотивації поведінки основних соціальних груп, що позначалася на релігійному виборі⁴¹.

Стаття Л.Солодкої⁴² підкреслювала деструктивний вплив держави на ментальність селянства. Складність дослідження цього аспекту полягає в потребі вивчення всього спектру поведінки селян в умовах тотальної атеїзації.

Цікаві методологічні підходи й висновки сформулював О.Михайлюк⁴³, вивчаючи селянську психологію. На характеристиці ставлення окремих соціальних верств віруючого населення УРСР, зокрема й селянства, до держави та її релігійної політики зупинявся також автор даної статті в згаданій вище монографії. Це ставлення проаналізовано в динамічному процесі трансформації релігійної свідомості.

Із нових методологічних позицій оцінили взаємини атеїстичної влади з духовництвом автори колективної монографії з Інституту історії України НАНУ "Нариси історії української інтелігенції" (К., 1994). роль і місце священика за умов радянської дійсності розглянуто в працях Т.Бобко⁴⁴. Хоча в перспективі стосунки цієї верстви з державою заслуговують на ширший аналіз. Водночас праць, які б висвітлювали зміну ставлення до церкви в середовищі робітників, ще не існує.

У ряді робіт ішлося про місце духовництва в громадських і державних організаціях 1920-х рр.⁴⁵ Як відгук на соціально-політичну й психологічну напругу, якою супроводжувалося зміцнення влади більшовиків, було розцінено есхатологічні рухи в дисертаційному дослідженні Е.Слободянюк⁴⁶ та історико-релігієзнавчих розвідках В.Дяківа, А.Ігнатуші, А.Макарова⁴⁷. Намічались й новаторські напрямки досліджень, пов'язані з характером впливу доби на церковну літературу й мистецтво (Г.Радько)⁴⁸.

Таким чином, із використанням нових методологічних принципів у працях знайшли відображення широта, динаміка взаємовідносин між державою та церквою, їх багаторівневість та взаємозумовленість.

3.4. Вивчення державно-церковних взаємин у ключі історії окремих церков. До середини 1990-х рр. на захист було винесено дисертації з історії православ'я в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. (Е.Слободянюк), УАПЦ (О.Ігнатуша)⁴⁹,

у 2005 р. – обновленського руху (Г.Білан)⁵⁰ та синодальної церкви (С.Жилюк)⁵¹. Їхньою складовою став розгляд конфесій у контексті державного тиску. Розглянемо доробок у розрізі кожної з православних церков.

1) *Дослідження відносин між радянською державою та УАПЦ* почалося з невеликих публікацій кінця 1980-х – початку 1990-х рр. (Л.Пилявець, М.Рибачук, Ю.Ісіченко, Ф.Турченко, О.Ігнатуша⁵² та ін.). Відроджувалася конфесійна історіографія. В інтерпретації еклезіологічної доктрини УАПЦ її репрезентували статті на шпальтах часопису “Наша віра” (редактор Є.Сверстюк) та єпархіальних видань. У 1999 р. вийшла вже згадана праця харківського архієпископа, кандидата філологічних наук І.Ісіченка. У 2003 р. її було суттєво доопрацьовано й розширено⁵³. Автор підкреслив фатальний вплив таких державно-політичних факторів, як релігійне законодавство, політика церковних розколів, підтримка антицерковних громадських об’єднань та застосування терору щодо релігійних організацій.

Право на історичну спадщину УАПЦ 1920-х рр. відстоювала й Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП). Про це свідчили доповіді її ієрархів на поважних форумах, організація наукових конференцій, репринтні публікації, статті в “Православному віснику”.

Богослови поєднували зусилля зі світськими науковцями. У Києві поставо церковно-історичне наукове товариство, яке одразу заявило про себе випуском “Українського церковно-історичного календаря на 2001 р.” та “Українського церковно-історичного журналу” (головний ред. В.Туркевич). Редакцію журналу склали відомі історичними студіями й працею над “Православним вісником” А.Губар та П.Щегельський. До редакційної ради ввійшли знані науковці: С.Здіорук, П.Панченко, В.Пашенко, В.Ричка, В.Сергійчук; єпископ УПЦ КП Димитрій (Рудюк); начальник управління в справах релігій Київської міськдержадміністрації А.Ткачук та ін. Раду очолив А.Толстоухов, на той час – перший заступник голови Народно-демократичної партії, координатор парламентської більшості. У першому номері журналу було вміщено статтю Л.Басишиної, Л.Пилявця та В.Чуприни⁵⁴ про переслідування УАПЦ в першій половині 1920-х рр. Проте після третього випуску календаря й журналу активність товариства згасла, що свідчило про залежність видавничих проектів від пріоритетів політичних сил, матеріально-технічну слабкість науково-культурних організацій.

У вивченні історії взаємин УАПЦ із державою лишається багато нез’ясованого. Зокрема – відтворення трагедії розгрому цієї церкви й пошук документів Надзвичайного собору (січень 1930 р.), деструктивні процеси, пов’язані з роботою т. зв. “перевірочних комісій” особового складу УАПЦ, модифікація адміністративного устрою УАПЦ під впливом наростання тоталітарних тенденцій у суспільстві та ін.

2) *Розгорталися дослідження історії церковно-обновленського руху та Синодальної церкви*. Суперечності стану осмислення проблеми відбилися в згаданій вище дисертації Г.Білан. Відзначаючи врахування обновленською церквою соціально-політичної ситуації, авторка підкреслила цілий набір рис, до формування яких спричинилася державна система: провладна скерованість, бюрократизм, недотримання канонів, непослідовність реформаційної діяльності.

Державний вплив у розколах 1920-х рр., зокрема обновленському, підкреслила А.Киридон. Вона запропонувала періодизацію обновленського руху; розглянула обновленство переважно на початку 1920-х рр., відзначивши, що “рух того етапу був спровокований саме політичним керівництвом”⁵⁵.

Натомість автор даної статті підкреслював неоднорідність цього руху, убачав у ньому продукт доби модернізації. Привертав увагу до взаємозв’язку національного й державно-політичного чинників в обновленському русі⁵⁶, причетності до “спалаху” обновленства всього суспільства ранньої радянської доби,

“ураженого хворобою лівого радикалізму”, а не тільки політичного керівництва, дослідження реальних розмірів співпраці церкви з державою.

Суперечливі питання резонансу обновленських ідей у радянському суспільстві, ставлення обновленців до українізації, ролі ДПУ в обновленстві, регіональних аспектів поширення руху прокоментував О.Тригуб⁵⁷.

С.Жилюк у докторській дисертації зробив висновок про те, що підтримка обновленців владою мала тимчасовий характер і виступала як стимул у прагненні значної частини духівництва та вірних до більш демократичних форм церковного життя. Структурний підрозділ монографії С.Жилюка руйнує стереотип про те, що “обновленська церква виникла тільки в результаті запланованого органами державної влади розколу РПЦ”⁵⁸.

3) *Соборно-єпископська церква та Українська православна церква*. Вивчення державно-церковних взаємин церков – спадкоємниць УАПЦ, очолюваних митрополитами Феоділом Булдовським та Іваном Павловським, ішло повільно. Узагальнюючі праці про ці конфесії відсутні, а відомості, подані в монографіях В.Пащенко, В.Силантьєва, а також у невеликих статтях А.Киридон⁵⁹ та О.Ігнатуші⁶⁰, не є вичерпними щодо з’ясування джерел формування конфесій, ступеня їх конформізму. На зв’язках керівництва Братського об’єднання парафій Української православної автокефальної церкви (БОПУПАЦ) (яку вважають попередницею Соборно-єпископської церкви) з ДПУ наголошував А.Зінченко в монографії з історії національно-церковного руху на Поділлі⁶¹. Отож, і це питання вимагає поглибленої розробки.

4) *Український екзархат РПЦ*. Як уже відзначалося, чинник українського відродження та політична кон’юнктура відсували вивчення статусу російських етноконфесійних спільнот в Україні. Спеціальних досліджень, присвячених українському екзархатові РПЦ у хронологічних межах 20–30-х рр. ХХ ст., так і не з’явилося. Дисертаційні дослідження Т.Євсєєвої та А.Стародуба⁶² характеризували РПЦ у контексті суспільно-політичних процесів в Україні 1917–1921 рр. У статтях С.Білоконя, Т.Бобко, О.Ігнатуші, В.Пащенко сюжети висвітлювалися в контексті історії окремих регіонів, адміністративних ланок чи духовного проводу⁶³. У 2005 р. на важливість цієї теми звернув увагу М.Сергєєв⁶⁴. Згадані публікації закликали до більш уважного розгляду стосунків означеної конфесії з державою.

Неувага до зазначеного аспекту проблеми означає ігнорування національних складових державно-церковних взаємин, спрощення їх заради втримання всеросійської церковної моделі на просторах колишнього СРСР. У цьому проявляється її правонаступність із традиційним поглядом старої російської історіографії. Вона відображає незрілість української нації та консервативність її релігійної психології.

3.5. Аспект політичного відгуку конфесій на антицерковну політику досліджували автори багатьох публікацій, хоча спеціально його й не розробляли. Дослідження з історії УАПЦ та синодальної церкви здебільшого підкреслювали політичну лояльність церков. Але автори зважали й на факти конфронтації духовних лідерів та вірних із владою, наслідком чого були арешти та ув’язнення.

Публікація російського історика М.Шкаровського про йосифлянський розкол⁶⁵, а також згадані монографії В.Пащенко стали взірцем досліджень політичної опозиційності церкви. Спроби Т.Нагорної⁶⁶ поглибити вивчення історії церковної опозиції не завершилися створенням узагальнюючої картини. Очевидно, що робота в цьому напрямі триватиме.

Таким чином, у контексті вивчення історії окремих конфесій і релігійних течій ступінь розробки проблеми непропорційний. Аспект церковного відгуку на антицерковну політику влади та суспільну ситуацію ще явно програє числом

праць та багатоманітністю тематики працям з історії державного впливу на церкву.

4. Нового напрямку вивченню проблеми надав розвиток історичного краєзнавства та регіоналістики. Координуючу роль у цих дослідженнях відіграла Всеукраїнська спілка краєзнавців та її провід, зокрема, голова правління академік П.Тронько і його заступник (нині покійний) Ю.Данилюк, водночас головний редактор журналу “З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ”. Очолюючи Головну редколегію науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” й структурний підрозділ Інституту історії України з історичного краєзнавства, вони скеровували наукову ініціативу громадськості, особливо активної на рівні обласних редколегій. Праці здебільшого були написані у формі нарисів і проливали світло на трагедію 1930-х рр. Центрами краєзнавчих досліджень державно-церковних взаємин стали Вінниця, Житомир, Запоріжжя, Кам’янець-Подільський, Київ, Рівне, Луцьк, Полтава, Чернігів.

Активно проявили себе дослідники з Поділля – О.Галамай, Ю.Зінько, А.Лисий, О.Лойко, А.Матвеев, П.Слободянюк⁶⁷. Взірцем для них став А.Зінченко, який на початку 1990-х рр. на високому професійному рівні підготував публікації про долю української православної церкви на Поділлі в першій третині ХХ ст.⁶⁸ Серед перших почав досліджувати історію Подільської єпархії радянської доби парафіяльний священик із с. Голосків Летичівського району Віктор Магдін⁶⁹. Численні відомості про нищення храмів і переслідування духівництва Східної Волині навів В.Рожко⁷⁰. Вивчалася політика держави щодо церкви на території Волині, яка була приєднана до УРСР у вересні 1939 р. (В.Вісин)⁷¹. Розгорталися дослідження на Полтавщині, чому сприяло створення осередку Української асоціації релігієзнавців на базі Полтавського держпедуніверситету, формування власної наукової школи ректора, проф. В.Пащенко. Тематику порушували науковці різних вузів: Ю.Борщенко, О.Єрмак, О.Нестуля, В.Реvegук, архівісти – Т.Пустовіт, З.Яненко, священик М.Храпач⁷². Відомою стала праця з історії Сумщини О.Сотника⁷³, де подано інформацію про репресованих духовних осіб, наведено фрагменти з оригінальних джерел, фотоілюстрації. Просторо цитуючи документи архівів, розглянув історію Прилуцького благочиння М.Куриленко⁷⁴. Перебіг і наслідки боротьби влади проти церкви висвітлено в колективній праці з історії та сучасності релігійних організацій Миколаївщини⁷⁵. Відомості про трагічну долю храмів Луганщини зібрав О.Фострюк⁷⁶. Запорізька обласна редколегія серії “Реабілітовані історією” та окремі дослідники (Г.Горбань, Л.Кирилаш, В.Комов, І.Науменко, Ф.Турченко, О.Старух, В.Ткаченко, Є.Цокур та ін.) повернули із забуття немало сторінок історії державно-церковних стосунків 1920–1930-х рр.⁷⁷

Грунтовніше почали вивчати специфіку процесів у контексті історичної регіоналістики, зокрема, на Півдні України, що відбилося в публікаціях учених із Миколаєва Ю.Котляра, М.Шитюка, у згаданій монографії запорізьких дослідників про міжконфесійні взаємини (А.Бойко, Т.Грушова, О.Ігнатуша, І.Лиман, В.Мільчев)⁷⁸. Зазначений напрям досліджень сьогодні один із найпотужніших числом дослідників, різноманіттям проєкцій і сюжетів вивчення проблеми.

5. Біографічні студії. Новим у пострадянській історіографії проблеми стало вивчення діяльності визначних особистостей церковної сфери. На початку 1990-х рр. науковці загострили увагу на непримиренному ставленні до церкви генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, керівника ДПУ–НКВС В.Балицького, його заступника К.Карлсона⁷⁹. Але більш магнетичними для дослідників ставали образи тих, хто в умовах формування тоталітарної системи відстоював християнські цінності, відроджував і примножував національні традиції.

Широко представлена біографістика митрополитів Василя Липківського, Миколи Борецького, Івана Павловського, Феофіла Булдовського, єпископів

Пахомія (Кедрова), Прокопія (Титова), В'ячеслава (Шкурка), священників К.Стеценка, П.Фоміна, мирян К.Товкача, В.Щепотьєва та ін.⁸⁰ Висвітлювалася реакція богословів 1920–1930-х рр. на антирелігійний тиск держави та суспільства. Видання проповідей та епістолярію митрополита В.Липківського, публікації А.Зінченка, Л.Пилявця, О.Сагана, І.Преловської⁸¹ переконують у доцільності вивчення й популяризації спадщини проповідників, неабиякій цінності цього історичного матеріалу для відтворення духовної атмосфери в церковному середовищі України доби утвердження тоталітаризму. Авторами подібних публікацій усе частіше виступали церковні діячі.

На тлі невеликих розвідок із цього напрямку виокремлюються монографії А.Зінченка. Його нова книга – про життєві шляхи трьох ієрархів УАПЦ – митрополитів М.Борецького, І.Павловського та архієпископа К.Кротевича⁸². Комплексне використання опублікованих і невідомих архівних документів, спогадів, епістолярної спадщини дозволило авторові яскраво передати суперечливість та згубність соціально-політичної атмосфери для національної церкви в радянській Україні.

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що проявом активізації дослідницького інтересу до зазначеної проблеми стало збільшення числа публікацій і розширення їхньої тематики. Протягом 15 років державної незалежності України суттєво оновилися методологічний інструментарій і методика виконання досліджень. Позбувшись догматизму партійно-класового підходу, науковці вийшли на принципово новий рівень концептуального осмислення та історичних узагальнень. Історіографія проблеми пройшла шлях від сміливих наукових розвідок і постановочних статей до комплексних досліджень, які сприяли підготовці узагальнюючих праць з історії України, історії церкви в Україні, релігієзнавства.

Посилилась аналітика соціологічних реконструкцій із використанням досвіду зарубіжних досліджень, зростає увага до культурно-антропологічної ретроспективи. Широко застосовується метод компаративного аналізу при дослідженні явищ, що мали аналоги в інших країнах, конфесіях. Рисию нових праць стала історична реконструкція генези явищ і механізмів подій. Дослідження проводяться на перетині історії, філософії, релігієзнавства, психології, соціології. Розширюється географія досліджень, праці здійснюються як у регіональному, так і всеукраїнському масштабі. До наукового обігу залучено значні масиви джерел. Характерними рисами стало зближення світської та церковної наукових течій і шкіл за рівнем концептуального осмислення, використання наукової методології, фактографічного наповнення матеріалу.

Проте багато питань залишилося поза сферою аналізу. Зокрема, лише відкрилися шляхи розробки проблеми через вивчення окремих ланок державної структури, орієнтованої на втілення антицерковної політики: Всеукраїнської антирелігійної комісії, агітпропвідділу ЦК КП(б)У, ВУЦВК, РНК, НКЮ, НКВС, ДПУ, Центральної комісії незаможних селян. Постає завдання з'ясувати в конкретному вимірі зв'язок між тотальним тиском держави на церкву й ступенем компромісу її діячів, питання про політичну опозиційність духівництва. Широке поле діяльності відкрилося перед тими, хто переносить центр дослідницької ваги на вивчення історії окремих релігійних спільнот, течій, рухів. Вимагає відповіді питання синхронності захоплення церкви та держави соціально-політичними, етичними, організаційно-структурними трансформаціями новітньої доби. На часі з'ясування відгуку на державну політику та уявні моделі державно-церковних зв'язків із боку окремих верств і прошарків українського суспільства – селянства, робітників, інтелігенції, молоді, жінок, політичної еліти тощо. Українська історіографія чекає також більш сучасних реконструкцій “релігійної повсякденності”, процесу “впровадження соціалістич-

ного побуту й культури”, “ліквідації релігійних пережитків” у свідомості суспільства, його способів, темпів, проявів та наслідків. Динаміка вивчення державно-церковних взаємин відкриває очевидні перспективи в нових умовах політичного життя та національного відродження.

¹ *Боцюрків Б.* Вибрані проблеми наукових досліджень релігії та церкви на Україні в ХХ столітті // *Вісник Руху.* – 1990. – Ч.6. – С.51–57.

² *Воронин О.О.* Історичний шлях УАПЦ. – Кенсінгтон, 1992. – 136 с.; *Church, Nation and state in Russia and Ukraine.* – London, 1991. – 357 p.; *Heyer F.* Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert. – Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 2003. – 556 s.; *Plokhly S., Sysyn F.E.* Religion and Nation in Modern Ukraine. – Edmonton and Toronto, 2003. – 216 p.

³ *Алексеев В.А.* Иллюзии и догмы. – М., 1991. – 400 с.; *Одинцов М.И.* Путь длиною в семь десятилетий // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С.29–71.

⁴ *Архивы Кремля: В 2-х кн.* Политбюро и церкви. 1922–1925 гг. – Москва; Новосибирск, 1997. – Кн. 1. – 597 с.; Кн. 2. – 632 с.

⁵ Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом приемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / Сост. М.Е.Губонин. – М., 1994. – 1064 с.

⁶ *Шкаровский М.В.* Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. – СПб., 1999. – 400 с.; *Его же.* Обновленческое движение в Русской Православной Церкви ХХ века. – СПб., 1999. – 100 с.

⁷ *Пиріг Р.Я.* Церква, партія, держава (Розтаємничені архівні джерела) // Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукр. наук. конф. – Полтава, 1992. – С.85–86; *Рубльов О.С.* Документальні матеріали ВНК–ДПУ–НКВС як джерело для дослідження церковного життя на Україні в 20–30-х рр. // Там само. – С.95–96.

⁸ *Білокінь С.* Розстрільна справа архієпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського // Розбудова держави. – 1993. – №3. – С.37–51; *Його ж.* “Ламали саму людську субстанцію” // Людина і світ. – 1993. – №4–5. – С.3–46; *Зінько Ю.А.* Державно-церковні відносини у 20-х роках ХХ ст. на Поділлі у документах Державного архіву Вінницької області // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2003. – Вип. VI. – С.270–273; *Игнатуша А.Н.* Фонд митрополита Кречетовича как источник изучения политических процессов в церкви и обществе // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. – Симферополь, 1996. – С.47–49; *Киридон А.* Документи “Окремої папки” ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т.11. – С.150–157; *Поджур Ю.* Документи ВУЧК–ДПУ–НКВС як джерело до вивчення релігійного життя в Україні в 20 – 30-ті рр. // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність. – Полтава, 1998. – С.112–116; *Преловська І.* Слідчі справи братів Чехівських як джерело вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – №1. – С.258–277; *Шаповал Ю.* Невідомі документи про УАПЦ у зв’язку зі справою “Спілки визволення України” // Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наук. конф. Київ, 12 жовт. 1996 р. / За ред. А.Зінченка. – К., 1997. – С.163–171; *Його ж.* Один із соловецької когорти. Справа священника УАПЦ Володимира Хуторянського на тлі сталінського терору // Людина і світ. – 1998. – №1. – С.13–19.

⁹ *Винниченко І.І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – 122 с.; *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.; *Рибалка І.К.* Сталінізм і розселення країни // УІЖ. – 1989. – №10. – С.12–21; *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. – К., 1990. – 143 с.

¹⁰ *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – 482 с.

¹¹ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). – Донецьк, 2003. – 624 с.

¹² *Головащенко С.І.* Історія християнства: Курс лекцій. – К., 1999. – С.280.

¹³ *Ісіченко Ігор, архієп.* Загальна церковна історія. – Х., 2001. – 608 с.

¹⁴ Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.) / А.Т.Давидюк (ред. кол.). – Вінниця, 2002. – 211 с.

¹⁵ *Гордієнко В.В.* Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 189 с.; *Гридіна І.М.* Православна церква в Україні під час II світової війни. 1939–1945 рр.: людський вимір: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 181 с.

¹⁶ Див.: *Зашикільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Л., 2004. – С.43–57.

¹⁷ *Єленський В.Є.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990 рр.). – К., 1991. – С.3–16.

¹⁸ *Зінченко А.* “Це влада не від Бога, а від дракона”. ДПУ–НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. – 1991. – №4. – С.157–163; *Його ж.* Чи була відокремлена церква від держави у 20-і роки? // УІЖ. – 1992. – №1. – С.104–114.

¹⁹ *Пащенко В.О.* Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – 188 с.; *Його ж.* Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років. – К., 1994. – 249 с.; *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. – Полтава, 2004. – 336 с.

²⁰ *Силантьєв В.И.* Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х., 1998. – 232 с.

²¹ *Славута Г.* Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 20 – 30-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.244–252.

²² *Бондарчук Ю.* Боротьба з “церковно-сектантськими елементами” на українських залізницях в 20–30-х рр. // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність. – С.13–16.

²³ *Акуленко В.І.* Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.). – К., 1991. – 48 с.; *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – К., 1995. – Ч.1. – 280 с.; Ч.2. – К., 1995. – 216 с.

²⁴ *Верига В.* Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1996. – 191 с.

²⁵ *Зінченко А.* Доля церковних дзвонів у 20–30-х рр. в Україні // Київська старовина. – 1996. – №6. – С.97–106; *Шуба О.* Церковні пам'ятки як джерело національної історії // Там само. – С.93–96.

²⁶ *Пилявець Л.* Хрещениця ДПУ // Людина і світ. – 1992. – №5–6. – С.26–29.

²⁷ *Івженко С.* Розкол як засіб боротьби радянської влади проти церкви // Історія релігій в Україні. Тези повід. VI Міжнар. кругл. столу (Львів, 3–8 трав. 1996 р.). – Л., 1996. – С.96–98; *Киридон А.* “Щоб вороги топили один одного...”. Про причини церковних розколів у Радянській Україні 1920-х років // Людина і світ. – 2004. – №6. – С.23–30; *Пащенко В.О.* Православне обновленство – справа ДПУ // Людина і світ. – 1993. – №10–12. – С.34–39.

²⁸ *Жилюк С.І.* Без апологетики. – Житомир, 2000. – 149 с.; *Ігнатуша О.М.* Чому розкололось православ'я України? (Характер конфліктів 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.) // Грані. – Дніпропетровськ, 2002. – №1. – С.79–83.

²⁹ *Бачинська К., Бачинський М.* Мартиролог православного духовенства колишнього УРСР (1918–1954) // Різдво Христове. 2000. – Л., 2001. – С.72–88; Мученики за віру. Біографічні дані служителів культури Вінницької єпархії, репресованих в роки сталінізму. – Вінниця, 1993. – Вип.1. – 64 с.

³⁰ *Лаврик Г.В.* Правові аспекти вирішення релігійного питання в УРСР (20-ті рр. ХХ ст.) // Український селянин. – Черкаси, 2003. – Вип.7. – С.45–47; *Щербань М.О.* Правове регулювання церковно-державних відносин у період непу // Історія релігій в Україні. – Л., 2004. – Кн.І. – С.626–634.

³¹ *Форостюк О.Д.* Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках: Монографія. – Луганськ, 2000. – 166 с.

³² *Аверін І.І.* НКВС УСРР як знаряддя партійно-державного апарату в боротьбі проти церкви (20-ті роки ХХ ст.) // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С.132–138; *Бабенко Л.* Більшовицька партія і спецслужби: пріоритети у боротьбі з релігією (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Історія релігій в Ук-

раїні. – Л., 2004. – С.76–83; *Ї ж.* Ліквідаційні комісії в системі антирелігійної боротьби більшовицької держави на початку 1920-х рр. // *Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії. Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції.* – Черкаси, 2004. – С.50–52.

³³ *Еленський В., Паталай О.* “...Партія все виправляє, призначає і буде за одним принципом”: Національна проблема в радянській церковній політиці в Україні // *Люди на і світ.* – 1992. – №2. – С.6–12; №3. – С.38–42.

³⁴ *Шип Н.А.* Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.). – К., 1995. – 66 с.

³⁵ *Реєнт О.П., Лисенко О.Є.* Українська національна ідея і християнство. – К., 1997. – С.80.

³⁶ *Боечко В.Ф.* Церковні рухи 20–30-х років ХХ століття та боротьба за відродження духовності і національної ідеї в Україні // *Український селянин.* – Черкаси, 2003. – Вип.7. – С.50–53.

³⁷ *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). – Запоріжжя, 2004. – 440 с.

³⁸ *Євсєєва Т.М.* Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К., 2005. – 362 с.

³⁹ *Бабенко Л.Л.* Особливості антирелігійної пропаганди 20-х рр. ХХ ст. та її альтернативи // *Вісник Східноукраїнського нац. ун-ту ім. Володимира Даля.* – Луганськ, 2004. – №9. – С.8–14; *Зінько О.В.* Література 20-х років ХХ ст. про участь молоді в релігійному та антирелігійному рухах доби національно-культурного відродження України // *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* – Вінниця, 2001. – Вип.ІІІ. – С.216–219; *Ігнатуша О.М.* Спілка воєвничих безвірників України (1926–1941 рр.): продукт і знаряддя модернізації по-сталінськи // *Український селянин.* – Черкаси, 2003. – Вип.7. – С.53–56.

⁴⁰ *Євсєєва Т.* Діяльність спілки “воєвничих безвірників” України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* – К., 2004. – Вип. 11. – С.303–331.

⁴¹ *Киридон А.* Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920–1930-х років: соціальний вимір // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* – К., 2004. – Вип. 12. – С.234–256; *Ї ж.* Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні // *Там само.* – К., 2005. – Вип.13. – С.274–294.

⁴² *Солодка Л.М.* Деструктивний вплив воєвничого атеїзму на ментальність українського селянства // *Український селянин.* – 2002. – №4. – С.111–115.

⁴³ *Михайлюк О.В.* Про деякі особливості взаємин радянської влади і українського селянства в революційний період (1917 – середина 20-х рр.) // *Наук. праці іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту.* – 2001. – Вип.ХІІІ – С.105–106.

⁴⁴ *Бобко Т.* Православний священик у радянському селі 20–30-ті рр. ХХ ст. // *Історія релігій в Україні.* – Л., 2004. – С.84–89; *Ї ж.* Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – 167 с.

⁴⁵ *Бахтіна С.* Дослідник церковного мистецтва – Петро Фомін // *Київська старовина.* – 2002. – №1. – С.114–119; *Бобко Т.Г.* Духовенство в громадсько-державних організаціях в 20-х рр. ХХ ст. // *Література та культура Полісся.* – Ніжин, 2005. – Вип. 28. – С.162–166.

⁴⁶ *Слободянюк Е.П.* Православ'я на Україні у 20-х – середині. 30-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1996. – 162 с.

⁴⁷ *Дяків В.* Традиційна основа народних оповідань про чуда на Єлисаветградщині у другій половині 20-х // *Історія релігій в Україні.* – Л., 2004. – С.233–238; *Ігнатуша А.* Есхатологічні настрої населення України в 20-ті роки ХХ століття // *Історія релігій в Україні.* – Л., 1998. – С.104–105; *Макаров А.* З'ява Богородиці в Україні 1920-х років // *Київська старовина.* – 2001. – №1. – С.83–88.

⁴⁸ *Радько Г.* Релігійна поезія на Україні 20–30-х років ХХ століття // *Історія релігій в Україні.* – К.; Л., 1995. – Ч. 4. – С.371.

⁴⁹ *Ігнатуша О.М.* Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1993. – 185 с.

- ⁵⁰ Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 206 с.
- ⁵¹ Жилюк С.І. Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: Дис. ... докт. іст. наук. – К., 2005. – 356 с.
- ⁵² Ігнатуша О.М. До історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930 рр.) // Питання історії СРСР. – Х., 1991. – Вип.36. – С.47–54; Ісіченко Ю. Українське православ'я: час вибору // Прапор. – 1990. – №12. – С.136–152; Пилявець Л. Автокефалія православної церкви на Україні // Людина і світ. – 1990. – №5. – С.19–24; Пилявець Л.Б., Рибачук М.Ф. Автокефалія Православної церкви в Україні // Рідна школа. – 1992. – №5–6. – С.65–68; №7–8. – С.76–78; №9–10. – С.74–75; Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна // Вітчизна. – 1989. – №12. – С.166–175.
- ⁵³ Ісіченко Ігор, архієп. Історія Христової Церкви в Україні. – Х., 2003. – 472 с.
- ⁵⁴ Басишина Л., Пилявець Л., Чуприна В. Переслідування УАПЦ // Укр. церковно-іст. журн. – 2001. – №1. – С.59–67.
- ⁵⁵ Киридон А. Про причини появи обновленського руху в Україні // Різдво Христове. – С.68.
- ⁵⁶ Ігнатуша О.М. Православна церква на Україні в 1920-х рр. // Молодь і актуальні проблеми історичної науки. – К., 1990. – С. 81; Його ж. Критичний огляд розвитку Синодальної церкви на Півдні України (20–30-ті роки ХХ ст.) // Архів. Документ. Історія. Сучасність. – Т. IV. – Одеса, 2001. – С.214–221.
- ⁵⁷ Тригуб О.П. “Обновленський рух” в сучасній українській історіографії (1990–2002 рр.) // Наук. праці. – Миколаїв, 2003. – Т. 26. – Вип. 13. – С.138–143.
- ⁵⁸ Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922–1928). – Рівне, 2002. – С.182.
- ⁵⁹ Киридон А. “Собор єпископів України” та “Діяльно-Христова церква” як вияв оновлення церковного життя в умовах утвердження тоталітаризму // Історія релігій в Україні. – Л., 2000. – Кн. I. – С.198–203; Її ж. Українська православна церква // УІЖ. – 2005. – №3. – С.143–159.
- ⁶⁰ Ігнатуша О. Православні церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух... – С.121–138; Його ж. Соборно-єпископська церква на Сумщині в 20–30 роках ХХ ст. // Сумська старовина. – Суми, 2002. – №X. – С.76–81; Його ж. Формування структури Української православної церкви (1930 р.) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2005 рік. – Л., 2005. – Кн. I. – С.267–274.
- ⁶¹ Зінченко А.Л. Благівістя національного духу (Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). – К., 1993. – С.165–172.
- ⁶² Євсєєва Т.М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917–1921 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – 247 с.; Стародуб А.В. Юридична політика Російської Православної Церкви 1917–1921 років: український аспект: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 212 с.
- ⁶³ Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 року // Київська старовина. – 1999. – №1. – С.90–106; Бобко Т.Г., Ігнатуша О.М. Стан парафій Російської православної церкви на Катеринославщині (20-і р. ХХ ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С.120–125; Його ж. Соціально-політичні аспекти еволюції Російської православної церкви в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): південний регіон // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2003. – №43. – С.176–185; Пащенко В.О. Трагедія Руської православної церкви крізь долю її єпископів // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XV. – С.98–111.
- ⁶⁴ Сергєєв М. Російська православна церква в Україні // Історія релігій в Україні. – Л., 2005. – Кн. I. – С.524–530.
- ⁶⁵ Шкаровський М. Істинно-православна церква проти радянської влади: українські сторінки // Людина і світ. – 1997. – №8. – С.39–40.
- ⁶⁶ Пащенко В.О., Нагорна Т.В. Правда і домисли про “істинно-православних” // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2003. – №43. – С.191–194; Їх же. Істинно-православні України: невідомі факти чи замовчувані сторінки історії? // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2003. – №1. – С.118–124.
- ⁶⁷ Галамай О. “Безбожницька” політика радянської держави (20–30-і роки ХХ ст.) // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. – С.152–155; Її ж. Реалізація політики

відокремлення церкви від держави у 20-х роках ХХ століття на Поділлі // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – Вип. III. – С.81–84; *Зінько Ю.А.* Державно-церковні відносини у 20-х роках ХХ ст. на Поділлі у документах Державного архіву Вінницької області // Там само. – 2003. – Вип. VI. – С.270–273; *Його ж.* Переслідування радянським режимом священнослужителів та віруючих Вінниччини у 20–30-х рр. ХХ ст. // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. – С.147–149; *Лисий А.* Нарис історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії. 1795–1995 рр. – Вінниця, 1995. – 120 с.; *Лойко О.О.* Релігійне життя на Поділлі в умовах непу // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2002. – Вип. IV. – С.91–94; *Матвеев А.* Репресивна політика щодо церкви в 30-х роках ХХ ст. на Поділлі // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. – С.143–146; *Слободянюк П.* Українська церква: історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000. – 266 с.

⁶⁸ *Зінченко А.* Подільська сторінка відродження національної церкви // Сучасність. – 1992. – №10. – С.91–97.

⁶⁹ *Магдін В. свящ.* Православні храми Летичівщини. – Голосків, 1996. – 40 с.

⁷⁰ *Рожко В.* Нарис історії української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2001. – С.399–401, 475, 487, 502–508.

⁷¹ *Вісн В.В.* Політика радянського режиму щодо православної церкви у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Історична наука: проблеми розвитку. Новітня історія України. – Луганськ, 2002. – С.46–50.

⁷² *Борщенко Ю.* Репресії проти УАПЦ на Полтавщині (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) // Історія релігій в Україні. – Л., 2004. – С.101–107; *Єрмак О.П.* Православне духовенство України в середині 20-х років ХХ століття // Православ'я і культура: історія і сучасність. – Полтава, 1994. – С.51–55; *Нестуля О.* Головні чинники стану збереження церковної старовини в Україні (1917–1941 рр.) // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність. – С.83–86; *Пустовіт Т.* Регент Іван Різенко // Полтавські єпарх. відомості. – 1994. – Ч. 1. – С.11; *Ревезук В.* ДПУ проти УАПЦ на Полтавщині // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність. – С.119–123; *Храпач М. прот.* Історія собору: http://www.orthodox.poltava.org/eparh_upr.htm.; *Яненко З.* “Із'яць із польовання релігійної общини” // Полтавські єпарх. відомості. – 1994. – Ч. 2. – С.22.

⁷³ *Сотник О.М.* Сумщина християнська. – Суми, 2000. – 140 с.

⁷⁴ *Куриленко М.І.* Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження. – Чернівці, 2001. – 432 с.

⁷⁵ Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. – Миколаїв, 2001. – С.106–123.

⁷⁶ *Форостюк О.Д.* Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988 гг.). – Луганск, 1999. – 120 с.

⁷⁷ *Горбань Г.В.* Свято-Покровський собор. – Запоріжжя, 1991. – 60 с.; *Ігнатуша О.М., Кирилаш Л.І., Старух О.В., Ткаченко В.Г., Цокур Є.Г.* Під жорнами “класової боротьби”. Політичні репресії на Запоріжжі (1917–1990 рр.) // Реабілітовані історією (Запорізька область). – Запоріжжя, 2004. – Кн. 1. – С.7–41; *Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф.* Історія рідного краю (Запорізька область): 1914–1939 рр. / Під ред. Турченка Ф.Г. – Запоріжжя, 2001. – С.110–111, 114, 131–133, 200; *Комов В.* Нариси з історії села Мала Білозерка / Запорізька спадщина. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 14. – С.27–36; *Науменко І.* Важкий час правди. – Запоріжжя, 2001. – С.82–90; *Спокута. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 4. – С.25–34.*

⁷⁸ *Котляр Ю.* Релігійно-селянські виступи проти більшовицького режиму на Півдні України (1919–1930) // Історія релігій в Україні. – Л., 2004. – С.305–310; *Шитюк М.* Церкви Півдня України у 20-ті роки ХХ століття // Історія релігій в Україні. – Л., 2002. – Кн. 1. – С.468–477; Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX століття / *Бойко А.В., Ігнатуша О.М., Лиман І.І., Мільчев В.І.* та ін. – Запоріжжя, 1999. – 252 с.

⁷⁹ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 606 с.

⁸⁰ *Александров І.В.* Єпископ В'ячеслав (Шкурко): “Я бачив у ньому справжнього єпископа...” // Лаврський альманах. – К., 2003. – Вип. 9. – С.5–7; *Бабенко Л.Л.* Діяльність Костя Товкача у контексті державної релігійної політики (20-ті роки ХХ ст.) // Православ'я – наука – суспільство: проблема взаємодії. – Черкаси, 2003. – С.35–37;

Білокінь С. Автокефальний протоієрей Кирило Стеценко // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С.318–326; Даниленко В. Один з 45-ти. В.Дурдуківський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.253–262; Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2002. – №2 – С.56–60; Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997. – 423 с.; Тригуб О.П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20–30-і рр. XX ст.) // Південний архів. – Херсон, 2002. – Вип. ІХ. – С.91–96.

⁸¹ Зінченко А., Пилявець Л. Слово закличне і праведне. Проповіді та лист митрополита Василя Липківського // Київська старовина. – 1994. – №1. – С.110–123; Зінченко А. Джерела формування визвольної концепції митрополита Василя Липківського // Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січень–червень 1996 р. (КДА). – К., 1997. – С.11–31; Саган О. Традиції українського православ'я і богословська спадщина митрополита Василя Липківського // Український церковно-визвольний рух... – С.101–107; Преловська І. Діяльність В.М.Чехівського, благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т.ІІ. – С.29–49; Єльченко І., Пилявець Л., Преловська І. Три промови Василя Липківського // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – С.475–488; Липківський В. митр. Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі й свята. – К., 1991. – 91 с.; Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії (З фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління) / Упоряд. Л.Пилявець. – К., 1993. – 48 с.

⁸² Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. – К., 2003. –156 с.

The progress of the modern Ukrainian problem of historiography of the relationships between the Soviet state and the Orthodox confessions in Ukraine in 20-30-th years of XX c was characterized. The factors of the forming of the main directions of researches were determined, their powerfulness and prospects. The peculiarities of the thematic spectrum of the scientific works, their methodology, conceptual and factual direction were exposed.